

ВИДАЧА ВЛАСНИЦЬКИХ ЗАПИСІВ ДЕРЖАВНИМ СЕЛЯНАМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В історії українського народу є події, що фокусують у собі життя багатьох поколінь. До їх числа можна віднести реформу земельного устрою державних селян, яка мала вирішальний вплив на соціально-економічний розвиток країни. На Лівобережжі вона стосувалася близько 600 тис. ревізьких душ, або майже 30 відсотків селянства краю.

Під впливом нових умов соціально-економічного розвитку, що склалися у процесі звільнення поміщицьких селян, в урядових колах поширювалась думка про необхідність здійснення реформи земельного устрою державних селян. З цією метою протягом 1861 р. у Міністерстві державних маєтностей було вироблено проект їх поземельного устрою.

Під час його обговорення у Головному комітеті виявились розбіжності у баченні права власності селян на землю. Більшість, у тому числі міністри внутрішніх справ П.О.Валуєв і державних маєтностей М.М.Муравйов, наполягали визнати за селянами право постійного користування землею, що мала залишатись власністю казни. Особливу позицію відстоювали міністр двору В.Ф. Адлерберг і колишній державний секретар Н.І. Бахтін. На їх думку, землі, що перебували у користуванні державних селян, фактично вже стали їхньою власністю. “Те, що непорушно встановилось тривалим життям, - говорив В.Ф.Адлерберг, - являє собою своєрідне право, хоч воно і не введено в офіційний закон”¹. Відтак В.Ф.Адлерберг і Н.І.Бахтін визнавали за селянами не тільки право користування, а й власності на земельні наділи. Внаслідок дискусій, що розпочалися, обговорення законопроекту затрималось на декілька років. Лише 24 листопада 1866 року було прийнято закон “Про поземельний устрій державних селян в 36-ти губерніях”.

За ними закріплювались всі землі, що перебували в їхньому користуванні. У місцевостях, де вони ще не були відмежовані від землі, яка залишалася у безпосередньому розпорядженні казни, розміри наділів визначались відповідно до фактичного користування, але не більше 8 дес. на душу у малоземельних і 15 дес. - в багатоземельних місцевостях.

За одержані в особисте користування землі селяни зобов'язувались сплачувати щорічний оброчний податок, розмір якого для трьох губерній Лівобережної України було визначено у 2 094 348 крб. 7 коп. У порівнянні з попереднім він зріс на 179 956 крб., у тому числі в Харківській губернії - на 121 247 крб., Чернігівській - на 31 251 крб., Полтавській - на 22 458 крб. Протягом наступного двадцятиріччя розміри оброчного податку мали залишатись незмінними.²

Відведена у користування селян земля і розміри податків за неї фіксувались у так званих власницьких записах. Встановлювалась черговість їх видачі у залежності від проведення межових робіт. У губерніях першої черги, де вони вже завершилися, передбачалась видача власницьких записів протягом наступних двох років. У губерніях другої черги, де розмежування угідь тривало, відводилось від чотирьох до шести років. Для губерній третьої черги встановлювався шестирічний термін після складання планів господарської зйомки. Для Чернігівської і Полтавської губерній, де лише розпочалось генеральне межування, термін не визначався.³

Для кожної черги Міністерство державних маєтностей розробило спеціальні інструкції, які регулювали механізм дії законодавства. 31 грудня 1867 р. було затверджено загальну рекомендацію, що визначала порядок запровадження власницьких записів у губерніях першої черги. Для губерній другої черги, до яких відносилась і Харківська, розроблено інструкцію від 27 червня 1868 р., яка з деякими доповненнями розвивала основні положення попередньої від 31 грудня 1867 р. Для Чернігівщини і Полтавщини було розроблено спеціальну постанову, затверджену 15 грудня 1872 р.

В інструкціях детально розкривалась методика визначення розмірів селянських наділів, прибутковості землі і встановлення на цій основі оброчних платежів, що фіксувалось у власницьких записах.

Для втілення в життя цих постанов Міністерство державних маєтностей відрядило на місця старших чиновників: до Харківської губернії - Ф. А. Попова, Чернігівської та Полтавської - І. В. Судзіловського. Вони сформували спеціальні підрозділи для підготовки і запровадження власницьких записів. Їх комплектування ускладнювалось внаслідок відсутності у розпорядженні уряду необхідної кількості межових спеціалістів.

Організаційні роботи в Харківській губернії розпочались у 1869 р., в Чернігівській і Полтавській - у 1873 р. Під час визначення розмірів наділів селяни деінде відмовлялися від малоприсадибної для обробки землі заради зменшення загального розміру оброку. В слободі Марковка Старобільського повіту вони прохали вилучити з їх наділів 49,5 дес., на хуторі Рудово цієї ж волості - 63 дес., у слободі Сіножатській Козелецького повіту Чернігівської губернії - 4 дес. землі.⁴

У зв'язку з повсюдними вимогами такого характеру указом від 13 грудня 1869 р. селянам було заборонено відмовлятися від надільної землі, якщо розміри землекористування не перевищували встановлених для даної місцевості норм.

Після цього розпочалося складання власницьких записів за встановленим формуляром - зразком. Вони оформлювались на рівні найдрібнішої територіальної одиниці - общини чи населеного пункту. В зв'язку з цим відкривається можливість вивчення ходу реалізації реформи в кожній конкретній місцевості з її особливостями, природно-кліматичними умовами та ін.

У кожному власницькому записі зазначалась кількість в громаді душ за X ревізією і загальна площа придатної й непридатної общинної надільної землі без розподілу на конкретні угіддя: сінокоси, пасовища, орні землі, ліси тощо. Так, 20 ревільких душ селян с.Свечіївка Пирятинського повіту Полтавської губернії отримали в користування 63,5 дес. придатної і 4 дес. непридатної землі.⁵ Поеднання в одному документі економічних і демографічних показників уможливило всебічне вивчення землеволодіння державних селян.

У власницьких записах фіксувались також щорічні оброчні платежі за користування землею. Вони дають змогу проаналізувати ступінь експлуатації селян державою.

Відмінною рисою власницьких записів була наявність в них відомостей про особливі прибуткові угіддя всієї громади: рибні ловлі, базарні площі, млини тощо. Ці відомості мали особливі примітки про спільне користування ними з селянами інших населених пунктів.

У документах вказувався також вид землекористування в сільській громаді: душевий чи подвірний. При подвірному землекористуванні зазначалась ще й кількість землі та розміри оброчного податку кожного домогосподаря за зробленою сільською громадою розкладкою.

У спеціальних додатках до власницьких записів перераховувались пільги, що надавались громадам чи окремим селянам, із зазначенням терміну їх дії. У власницькому записі слободи Корбутівка Сосницького повіту Чернігівської губернії, зокрема записано, що 6 відставних солдатів зовсім звільнялись від сплати оброчного податку.⁶

Документація складалась у двох примірниках, скріплювалась підписом старшого чиновника і печаткою місцевого управління державних маєтностей. Один з них видавався на руки селянам, а другий - направлявся до архіву губернського правління. Виписки про розміри оброчного податку надсилались до Казенної палати.

Дозволялось складання одного запису для декількох громад, якщо вони спільно користувались угіддями. Але на практиці селяни кожного населеного пункту намагалися отримати свої окремі власницькі записи. Відтак вони готувались переважно для кожної громади. У селі Феськівка Менської волості Сосницького повіту відповідно до кількості громад було видано аж 11 власницьких записів.⁷

Не завжди вимоги селян задовольнялись. Громада с. Лиман Зміївського повіту добивалася окремого від хутора Киселі запису через неодноразові зловживання хуторянами спільним землекористуванням. Для розв'язання цього питання у березні 1870 р. було скликано сільський сход, більшістю голосів якого вирішено розділити надільні землі. У грудні того ж таки року селяни с. Лимана офіційно відмовились від спільного запису.

З таким рішенням сходу не погоджувались селяни хутора Киселі, бо після розділення угідь вони позбавились шляху для прогону худоби до водопою. Це питання розглядалося в декількох інстанціях. Незважаючи на те, що домагання лиманчан підтримали мировий посередник 2-ї Зміївської дільниці Шеліков та виконавець робіт титулярний радник Новицький, губернське присутствіє все ж постановило видати один власницький запис.

Не добились окремих записів і селяни слободи Локшинівка Старобільського повіту Харківської губернії, бо жителі селища Богданівка, одного з ними сільського сходу, погоджувались на це лише після перемежування усієї надільної землі.⁸

Законодавство передбачало обов'язкове ознайомлення селян зі змістом власницьких записів на сільських сходах, де вони затверджувались в присутності мирових посередників, чиновників Міністерства державних маєтностей і сторонніх свідків. З 1874 р. функції мирових посередників було передано чиновникам повітових у селянських справах присутствій.

Це фіксувалось у спеціальних актах, які складались на заздалегідь заготовлених типових бланках. У преамбулі зазначались умови, за яких селянам видавався власницький запис, вказувалось також прізвище мирового посередника, підкреслювались повноваження присутніх офіційних осіб. Акти, на відміну від власницьких записів, були датовані, внаслідок чого можливо простежити реалізацію реформи в часі.

У другій частині акта фіксувався факт ознайомлення селян з власницьким записом. У кінці документа зазначались пояснення чиновників на побажання й вимоги уповноважених і сторонніх свідків. Якщо вони на місці не задовольнялись, то запис мав приблизно такий зміст: “При цьому селяни зробили заяву, поясненням по якій виконавця робіт і мирового посередника не задовольнилися, а тому визначено...”

Усі зауваження фіксувались у спеціальних протоколах до акта, які складались мировими посередниками. У них детально викладався зміст заяв селян стосовно низької якості землі, незручностей у землекористуванні, претензій громади на ті чи інші угіддя тощо. Сюди ж вносились вимоги виправити зазначені у власницьких записах дані про кількість землі або лісу.

У своїх заявах селяни нерідко посилалися на статті законів, що свідчить про зростання їх правових знань. Так, державні селяни слободи Волвенкова Ізюмського повіту, вимагаючи прирізки землі, посилалися на ст. 14 інструкції від 31 березня 1867 р.⁹

Акти з протоколами передавались на затвердження старшому чиновникові по складанню власницьких записів. Останній міг консультиватись з Міністерством державних маєтностей.

По Ізюмському повіту Харківської губернії в листопаді 1871 р. у восьми актах були записані зауваження. Всю документацію разом з детальними роз'ясненнями виконавця робіт Новицького було передано старшому чиновнику, який у чотирьох випадках зробив уточнення. До власницького запису слободи Новосілки було включено ще 0,5 дес. непридатної землі для прогону худоби. У трьох інших, на прохання селян, було вилучено зі складу громадського наділу: в слободі Рубцова - увесь лісовий масив, у м. Слов'янськ - 45 дес., що відходили під залізничну колію, у слободі Копанки - 5 дес., які перебували у приватній власності.

На прохання громади, слободі Поповці було дозволено користуватися водопоєм в озері Золотарьовому, а селяни слобід Цареборисова та Яремівська отримали окремі плани на землю.

У двох випадках позовникам було відмовлено. Жителям слободи Миколаївка - у додатковому наділі, а хуторянам Вишневого і Дудникового - в перемежуванні землі.¹⁰

У Харківському і Чернігівському обласних архівах виявлено понад 600 актів з протоколами. Повністю вони збереглися по Вовчанському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Старобільському і Сумському повітах Харківської губернії, Новозибківському і Сосницькому - Чернігівської і стосувалися понад 210 тис. душ селян.

По Борзнянському, Городнянському, Козелецькому, Ніжинському, Чернігівському, Остерському повітах Чернігівської та Ізюмському Харківської губерній вони збереглися частково по окремих сільських громадах (107 громад, 7 тис. душ).

Наявність матеріалів стосовно 217 тис. душ державних селян, що становить 35 % від загальної їх кількості на Лівобережжі, дає можливість зробити певні узагальнюючі висновки.

У кожному двадцятому акті селяни висловили невдоволення. Найменше їх було в Сумському повіті (з 34 актів тільки в 2), Лебединському - (з 83 актів в 3), Новозибківському - (з 44 в 1).

Частіш за все вони виникали через неправильні обміри селянських наділів, що можна пояснити недбалим виконанням окремими чиновниками своїх обов'язків. Зауважень на цій основі було 13. На другому місці були зауваження, пов'язані з вимогою видати окремі власницькі записи - відповідно 7. У 5 випадках селяни вимагали виправити порушення під час перерозподілу землі між окремими домогосподарями. По 4 заяви містили в собі вимоги зазначити у власницьких записах спірні землі, змінити вид землекористування, виділити в наділ землю кращої якості. Ще в 4 випадках селяни не погоджувались з розмірами оброку, а в 3 - опротестували факт самого оподаткування землі. 3 невдоволення з'явилися через незручності у землекористуванні. Ще в 3 випадках селяни домагалися прирізки до наділу, а в 2 - визнання частини угідь непридатними внаслідок занесення пісками.¹¹ Скарги засвідчили недосконалість законодавства і не зовсім чітке його виконання на місцях.

Через три місяці записи набирали чинності із затвердженням їх старшими чиновниками. Після цього заяви від громад і окремих селян вже не приймалися. Прохання селян хуторів Хмелівка, Дігтярівка і Грунське Олешанської волості Лебединського повіту, визнані губернським присутством цілком справедливими, навіть не розглядались внаслідок закінчення визначеного терміну їх подання.¹²

Іноді земельні питання вирішувались у судових інстанціях. Найчастіше судові справи виникали з приводу спірних угідь. Якщо позови вирішувались на користь селян, то на відсуджені землі складались додаткові власницькі записи.

Селяни с.Борисоглібівка Чернігівського повіту отримали додатковий власницький запис на 38 дес. землі, відсудженої у поміщика Миколи Подольського. Додатковий власницький запис було видано і селянам с. Замостя Зміївського повіту Харківської губернії після вирішення Сенатом на їх користь судового позову з губернським секретарем Кемарським.¹³

У судових інстанціях розглядались також справи про визнання приватної власності на землю. Лише по Харківській губернії зафіксовано 272 таких позови, пов'язаних переважно з купівлею чи отриманням у спадщину угідь. При наявності доказових документів землі не оподатковувались, а у власницьких записах робились зміни.

У с. Пригородок Каменний Лебединського повіту 82 дес., у с. Пристайлово того ж таки повіту 505,5 дес. було визнано приватною власністю селян. Всього до 1903 р. у Харківській губернії визнано приватною власністю не менше 18 500 дес. землі державних селян.¹⁴

Не завжди селянам вдавалося довести своє право власності через втрату необхідних документів. Згідно з офіційними даними лише в одному Вовчанському повіті судовими інстанціями було відхилено їхні позови на 562 дес. землі.¹⁵

Поряд з оскарженням власницьких записів селяни зверталися з проханнями

прирізки землі. Ст. 14 інструкції від 31 грудня 1867р. це передбачалось під час пред'явлення протоколів кількості землі чи власницьких записів. При вирішенні цих заяв старші чиновники з видачі власницьких записів і губернатори радились з Міністерством державних маєтностей.

Якщо селянам відмовляли у прирізці землі, то вони могли безпосередньо звертатися до Міністерства з цього приводу. Перш ніж прийняти відповідне рішення, проводилась значна робота по вивченню суті заяви. Міністерством робився запит до місцевих органів влади з вимогою представити обгрунтовані думки по кожній з них.

У всіх розглянутих нами представленнях старших чиновників оцінка заяв залишилася незмінною і висвітлювалась з вигідного їм боку. Отже, у процесі вивчення кожної справи на одній шальці терезів була заява селян, а на іншій - обгрунтовані пояснення місцевих урядовців. Відтак центральними органами прохання селян переважно відхилялись.

З виявлених 44 заяв про прирізку землі Міністерство державних маєтностей задовольнило всього вісім, з них половину - внаслідок “незначущості прохання і незначної прибутковості угідь”. В інших чотирьох випадках було дозволено прирізати землю з огляду на важке економічне становище селян.¹⁶

Під час підготовки і запровадження власницьких записів через малі розміри наділів та збільшення платежів на селі виявлялись глибокі протиріччя. Нерідко селяни не бажали приймати записів. Це проявилось в ухиленні їх від обрання уповноважених для перевірки розмірів наділів, непокорі розпорядженням органів влади, відмові вказувати межі, підписувати акти тощо.¹⁷

Невдоволення селян набували іноді форми активного протесту. Найбільшого розмаху вони набули у повітах Харківської губернії. В 1871 р. жителі слободи Коломийчиха Куп'янського повіту відмовились підписувати власницький запис через збільшення оброчних платежів. Вони вимагали також прирізки казенної землі, що черезсмужно простягалась між селянськими наділами. Але Міністерство державних маєтностей цю землю продало з торгів. Це викликало невдоволення селян. Щоб запобігти затвердженню власницьких записів, навесні 1872 р. вони відібрали у старости печатку, заявивши повітовому справнику, що її не віддадуть, а ватажків не видадуть, якщо навіть в них будуть стріляти.

Для заспокоєння селян до слободи було направлено ескадрон 10-го Новгородського драгунського полку. 13 чоловік було покарано різками, а 5 найбільш активних, за розпорядженням прокурора Ізюмського окружного суду, заарештовано.

Виступ коломийчихівців справив значний вплив на населення навколишніх сіл. У Новокатеринославській, Нижньодуванській, Покровській і Тарасівській волостях селяни також відібрали у старост печатки і відмовились приймати власницькі записи. Заворушення поширились і на деякі населені пункти Кабанівської волості.¹⁸

Особливої гостроти набули виступи у слободах Покровська і Тарасівська. Селяни не тільки не визнавали власницьких записів, а й перешкоджали займатися будь-якими канцелярськими справами у волосних правліннях.

Для наведення порядку харківський губернатор направив до слободи Покровська 1-й ескадрон, а до слободи Тарасівська 2-й ескадрон 9-го драгунського Казанського полку на чолі з начальником губерньського

жандармського управління генерал-майором Ковалинським. Десятки селян було піддано тілесним покаранням і притягнуто до судової відповідальності.¹⁹

Під впливом подій у Куп'янському повіті заворушення охопили населення сіл Мостків, Чепігівка, Рудово і Гайдуківка Мостовської волості Старобільського повіту. Згодом до них приєдналися селяни с.Климовка Новоборовської волості.

Для їх заспокоєння на місце подій виїжджали мировий посередник і повітовий справник. З цією ж метою у церкві було оголошено указ від 24 листопада 1866 р. Але умовляння і погрози не вплинули на селян, які залишались переконаними в тому, що урядовці й священник перекрутили царську волю. “Як би це було так, - говорили вони, - то їх би не умовляли, а примусили силою виконати наказ”.²⁰ Як і в попередньому випадку, властям за допомогою поліції та військ вдалося зломити опір селян. Найбільш активних учасників заворушення покарано різками. Але й після цього селяни ще деякий час не визнавали записів.

Зрештою урядові кола вимушені були частково задовольнити вимоги селян. Із казенних угідь коломийчівцям було додатково виділено 212 дес., а селянам хуторів Скарговка і Голубовка Старобільського повіту - 194 дес. землі.²¹

Загалом протягом першої половини 70-х рр. XIX ст. на Лівобережній Україні заворушення селян у зв'язку із запровадженням власницьких записів відбулися у 29 населених пунктах з населенням близько 18 тис. чоловік.²²

З середини 70-х рр. виступи державних селян поширилися у Чернігівській і Полтавській губерніях. Переважно вони були пов'язані з невдоволенням розмірами наділів.

Типовим у цьому відношенні були події в с. Автуничі Городнянського повіту в травні 1880 р. Невдоволені заміною їхнього наділу гіршими землями селяни під час пред'явлення протоколів кількості землі заявили, що “не визнають розверстання угідь і не допустять проведення межових робіт”. Чиновник межової палати, що прибув на місце подій, вимушений був пообіцяти громаді виправити допущені помилки й виділити селянам всі землі, якими вони до цього користувались. Але обіцянкам селяни вже не вірили.

Не вдалось їх заспокоїти і чернігівському повітовому справнику, направленому до Автуничів губернатором. Селяни рішуче відмовились прийняти нові наділи і виділити своїх представників для встановлення межових знаків.

На другий день особливу активність виявили жінки. З палицями в руках вони напали на межову комісію, перекинули віз з інструментами і, погрожуючи розправою, розігнали межовщиків. Під впливом цих подій розпочались заворушення у с. Вишнівка Борзнянського повіту. Для придушення виступу губернатор викликав військову команду з 5-ї піхотної дивізії, що дислокувалася в Батурині. Лише після введення трьох рот солдатів селяни змушені були підкоритися.

Невдоволення державних селян на основі землевпорядкувальних робіт мали місце і в багатьох селах Полтавщини. У 1881 р. вони охопили майже всю губернію. Причиною їх були чутки, що буцімто ведуться підготовчі роботи для перерозподілу землі. А поштовхом стало тимчасове припинення межування у деяких місцевостях. Для заспокоєння селян харківський генерал-губернатор М. Г. Лоріс-Меліков розпорядився негайно відновити межові роботи.

Наведені факти свідчать, що в багатьох місцевостях відбулися заворушення, а подекуди й відкриті виступи державних селян, невдоволених умовами їхнього пореформеного побуту. Внаслідок цього затримувалось запровадження власницьких записів. У 1872 р. їх видача в Харківській губернії майже завершилась. Не отримали документів ще 5 888 ревізьких душ Новоайдара, Денежнекова, Ольшан і Двурічного внаслідок непорозумінь між громадами, що виникли в ході межування. Тільки через рік справу було вирішено позитивно з видачею кожній громаді окремого власницького запису.²³

Після закінчення діяльності підрозділу з видачі власницьких записів у Харківській губернії вивільнилась велика кількість спеціалістів, які значною мірою продовжили свою діяльність у складі загону І.В.Судзіловського. Це прискорило складання власницьких записів на Чернігівщині і Полтавщині.

На початку 1881 р. у Чернігівській губернії записи було видано в Чернігівському, Новозибківському і Ніжинському повітах. За 18 538 душ селян 168 населених пунктів (16,8% загальної їх кількості в губернії) було закріплено 123 461 дес. землі.

Протягом наступних п'яти років власницькі записи отримали ще понад 11 тис. душ 110 населених пунктів Глухівського, Конотопського і Борзнянського повітів. В їхнє користування було передано 51 126 дес. землі. Відтак до кінця 1886 р. на Чернігівщині власницькі записи було видано близько 30 відсоткам селян.

На цей час у Полтавській губернії записи отримали 50 тис. душ селян Зіньківського, Кобеляцького, Констянтиноградського, Лубенського, Миргородського, Пирятинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького і Хорольського повітів, за якими було закріплено понад 220 тис. дес. землі. В інших п'яти повітах роботи тривали.²⁴

Запровадження власницьких записів на Лівобережній Україні закінчилось пізніше, ніж в інших губерніях Росії, аж на початку 1893 р. Загалом за 600 тис. душ селян було закріплено понад 2 750 тис. дес. землі.

Вивчення економічних наслідків запровадження власницьких записів свідчить, що державні селяни, у порівнянні з поміщицькими, отримали дещо більші середні земельні наділи. У Чернігівській губернії різниця сягала 0,5 дес. (3,6 дес. на ревізьку душу проти 3,1 дес.), у Харківській губернії - 2,5 дес. (4,9 проти 2,4 дес.), у Полтавській - 1,1 дес. (3 проти 1,9 дес.). В окремих повітах вона була більш разючою. Так, у Зміївському повіті наділи державних селян були більшими, ніж у колишніх поміщицьких в 2,5 рази. Порівняно краща забезпеченість землею сприяла розвитку самостійності й ініціативи державних селян у веденні господарства.

У процесі запровадження власницьких записів гостро постало питання про наділення селян лісом, яким вони користувались до цього. Відтак 13 липня 1873р. з'явився відповідний закон.

Розміри лісових наділів, згідно з законодавством, визначались від 0,8 до 1 дес. на ревізьку душу. Але ця норма, в залежності від наявності лісу, не завжди витримувалась. У Перелюбській волості Сосницького повіту середні лісові наділи селян сягали 1 дес., Сосницькій - 0,37 дес. на душу, а в Холменській - ліс у власницьких записах зовсім не значився.²⁵

Іншим вагомим чинником при наділенні селян казенним лісом було

користування ним у попередні роки. Селянам с. Жихове Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії було відмовлено в наділенні лісу через те, “що вони до цього не користувались таким у казенних лісах”. З цієї ж причини державним селянам 32 з 58 населених пунктів Кролевецького повіту не було відведено в наділ лісу.

Якщо селянам вдавалось довести з часом, що вони користувались лісом у казенних дачах, то прохання задовольнялись. Після представлення селянами с.Мутине Кролевецького повіту в якості доказу 5 білетів на порубку дерев в Мутинській казенній дачі, їм було додатково виділено 55 дес. лісу.²⁶

Іноді селяни відмовлялись від лісових наділів через їх віддаленість чи низьку якість. У слободі Волкодавова і хуторі Михайликів Старобільського повіту вони відмовились від лісу через те, “що він знаходився за 30 верст і важко було його охороняти”. З цієї ж причини від лісу відмовились хуторяни Хмелівки, Дигтярівки і Грунського Олешанської волості Лебединського повіту. На сільському сході вони заявили, що не відмовляються від лісу, як такого, але хотіли б поміняти його в урочищах Гнилиці і Кругляк, що за 20 верст, на розташований від них за сім верст в урочищі Заріччя. Через побоювання матеріальних збитків відмовились від лісу громади сіл Пакуль і Міхновка Чернігівського повіту. Свій вчинок вони мотивували тим, що з отриманням власницьких записів на ліс вони можуть “розоритися і стати бідними”.²⁷

Відтак далеко не всі селяни отримали лісові наділи. Зокрема, у Харківській губернії їх здобули 289 тис. душ, або 70 відсотків селян. Загалом державні селяни Лівобережної України отримали в наділ понад 200 тис. дес. лісу.

Після отримання лісових масивів селяни втрачали право придбання на пільгових умовах в казенному лісі будівельних матеріалів. Відтепер вони могли це робити на загальних засадах нарівні з іншими верствами селянства.

Селяни, що отримали в наділ ліс, могли користуватись ним на власний розсуд, у тому числі й продавати. З цього вони намагались мати зиск. Викуп 1 дес. лісу сягав 60 крб., а продажна її ціна для порубки - від 120 до 200 крб. За виручені гроші можна було викупити лісові наділи й прикупити землю для господарювання.

Селяни с.Борисоглібівки Антонівської волості Чернігівського повіту у 1879 р. продали увесь свій ліс. За один масив було виручено 4 050 крб., які були розподілені між всіма селянами, за другий - 3000 крб., з яких 200 крб. було також розподілено, а за решту викуплено в казни обидві ці ділянки.²⁸

З огляду на конкретну вигоду селяни не завжди замислювались над наслідками порубки лісу. Іноді такий захід мав негативний вплив на довкілля, бо позбавлені лісів землі вивітрювались і засипались пісками. У Пакульській волості Чернігівського повіту після вирубки на початку 80-х років XIX ст. 2 214 дес. лісу, орні землі хуторів Рудня, Пильня, Новий Завод, Борисівка, Папірня, Куцівка майже повністю були занесені піском. Таке ж явище спостерігалось і в селах Мньов, Пакуль та Ведильці. Топограф загону з видачі власницьких записів Сакун зазначав, що “багато колись родючих угідь тут засипались сипучими пісками, через які де-не-де кущами пробивається червона лоза. З рівної поверхні земля місцями перетворилась у хвилеподібну. Виникло чимало балок. Острівцями серед пісків видніються клаптики землі, але через рік-другий і їх занесе”. Вже в 1886 р. у цій волості було вкрито пісками 13 730 дес., або 45 % всієї надільної землі державних селян.²⁹

Такі ж випадки мали місце і в Полтавській губернії. Лише в с.Дівички Переяславського повіту у 80-х рр. XIX ст. було занесено пісками близько 400 дес. колись родючої орної землі.³⁰

Це явище не могло не привернути увагу урядових органів. Циркуляром Міністерства державних маєтностей від 7 жовтня 1889 р. було заборонено продаж селянами лісу з наділів на зруб. Всі укладені до цього угоди оголошувались недійсними.³¹

Після виконання свого основного завдання заgonи по видачі власницьких записів були розформовані. Але й після цього іноді виникала потреба у складанні додаткових власницьких записів. Ці функції покладались уже на земських начальників і чиновників губернських в селянських справах присутствій. У 1902 р. в одній лише Перелюбській волості Сосницького повіту за рішенням судових органів державні селяни отримали додатково 3 власницькі записи на 1 197 дес. лісу.³²

Отже, у 70-80 рр. XIX ст. на Лівобережній Україні в основному було завершено складання і видачу власницьких записів державним селянам. За ними закріплювались земельні і лісові наділи, розширювались права їх використання. Земельна реформа стала важливим кроком до становлення ринкових відносин і розвитку капіталізму у господарствах державних селян.

Джерела та література:

- 1 Зайончковский П. А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 года о государственных крестьянах // История СССР. - 1958. - N 4. - С. 105.
- 2 Полное собрание законов Российской империи. -Собрание 2. -СПб., 1866. -Т. 41. - N 43 888.
- 3 Сборник постановлений по составлению и выдаче государственным крестьянам владенных записей. - СПб, 1867.- С. 6.
- 4 Державний архів Харківської області (далі ДАХО). - Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 5, 14; Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 137. - Оп. 2. - Спр. 11. - Арк. 25.
- 5 Державний архів Полтавської області. - Ф. 849. - Оп. 1.- Спр. 15. - Арк. 1-3.
- 6 ДАЧО. - Ф. 169. - Оп. 1.- Спр. 331.- Арк. 17.
- 7 Там само. - Ф. 137. - Оп. 2. - Спр. 43. - Арк. 1-91.
- 8 ДАХО. - Ф. 16. - Оп. 1.- Спр. 2 844. - Арк. 1-2; Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 13.
- 9 Там само. - Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 147. - Арк. 84.
- 10 Там само. - Арк. 44-45.
- 11 Підраховано за: ДАЧО.- Ф. 137.- Оп. 1. - Спр. 417-496; Оп. 2. - Спр. 1 -69, 71; Ф. 169. - Оп. 1. - Спр. 330, 331; Ф. 185. - Оп. 1. - Спр. 33; ДАХО. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 2 819, 2844, 2845, 2 906; Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 34, 146-150, 152а, 162; Оп. 2. - Спр. 21, 22.
- 12 ДАХО. - Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 150. -Арк. 93.
- 13 ДАХО. - Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 147. - Арк. 54; ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 11. - Спр. 235. - Арк. 1.
- 14 Підраховано за: Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф. 573. - Оп. 18. - Спр. 27 377. - Арк. 2-93; Оп. 21. - Спр. 784. - Арк. 3-6.
- 15 Арсеньєва И. И. Платежная способность и хозяйственно-экономическое положение крестьян Волчанского уезда / Харьковский сборник. - Харьков, 1887. - Выпуск 1. - С. 82.
- 16 РДІА.- Ф. 381. - Оп. 21. - Спр. 501. - Арк. 1-377; Оп. 46. - Спр. 134, 137, 154, 156; Ф. 396. - Оп. 1. - Спр. 490. - Арк. 2-12.
- 17 Державний архів Сумської області. - Ф. 816. - Оп. 1. - Спр. 95. - Арк. 164, 191.
- 18 Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / 60-90-ті роки XIX ст./ . - К., 1970. - С. 142.
- 19 ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 250. - Спр. 14. - Арк. 165.
- 20 Крестьянское движение в России в 1870-1880 гг.: Сборник документов. - М., 1968. - С. 120.
- 21 РДІА. - Ф. 385. - Оп. 6.- Спр. 4285. - Арк. 254; ДАХО. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 2 819. - Арк. 31.
- 22 Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму /60-90-ті роки XIX ст./ . - К., 1970. - С. 153.
- 23 РДІА. - Ф. 385. - Оп. 6. - Спр. 4 285. - Арк. 233.
- 24 Рукописний відділ Російської Національної бібліотеки (далі - РВ РНБ). - Ф. 600. - Спр. 1556. - Арк. 2-5; РДІА. - Ф. 1152. - Оп. 10. - Спр. 235. - Арк. 49; ДАЧО. - Ф. 143. - Оп. 1. - Спр. 605. - Арк. 675.
- 25 Підраховано за: ДАЧО. - Ф. 137. - Оп. 2. - Спр. 45-51,53-63, 68.

- 26 РДІА. - Ф. 381. - Оп. 21. - Спр. 501. - Арк. 163, 273, 286-288.
- 27 ДАХО. - Ф. 41. - Оп. 1. - Спр. 16.-Арк. 2;Спр. 150. - Арк. 93; ДАЧО. - Ф. 185.-Оп. 1.-Спр. 36. - Арк. 2.
- 28 ДАЧО. - Ф. 185. - Оп. 3. - Спр. 23. - Арк. 1.
- 29 РВ РНБ.- Ф. 600. - Спр. 1453. - Арк. 3; ДАЧО. - Ф. 143. - Оп. 1. - Спр. 605. - Арк. 702; Ф. 185. - Оп. 1. - Спр. 218. - Арк. 8.
- 30 РДІА. - Ф. 1291. - Оп. 70. - 1890. - Спр. 77. - Арк. 1.
- 31 Полный систематический свод узаконений, касающихся крестьян и других податных сословий, общественного их управления и обязанностей сельских и волостных должностных лиц и нижних чинов уездной полиции с присоединением нового положения о земских начальниках, городских судьях и пр. - М., 1896. - С. 179.
- 32 ДАЧО. - Ф. 137. - Оп. 2. - Спр. 46. - Арк. 48, 49.

